

Environmental Education and Sustainable Development

Open
Access

ORIGINAL ARTICLE

Identifying and Validating the Concepts of Environmental Ethics from the Qur'an Perspective: A Case Study of the Villagers in Naghadeh County

Hamzeh Haji¹, Latif Haji²

¹Assistant Professor, Department of Quranic Sciences & Hadith, Payame Noor University, Tehran, Iran
²Ph.D. Graduate, Department of Agricultural Extension and Natural Resources, Shiraz University, Iran

Correspondence

Latif Haji
Email: Dr.haji56@pnu.ac.ir

How to cite

Haji, H., & Haji, L. (2024). Identifying and Validating the Concepts of Environmental Ethics from the Qur'an Perspective: A Case Study of the Villagers in Naghadeh County. Quarterly Journal of Environmental Education and Sustainable Development, 12(2), 49-68.

ABSTRACT

Despite the growing interest in investigating the role of religious beliefs in environmental protection, there is not enough research into the analysis of divine messages. Therefore, the present study tries to fill this gap by identifying and validating the concepts of environmental ethics from the Qur'anic perspective. In this research, a combined approach (sequential exploratory design) was used. In the qualitative part, to identify the concepts of environmental ethics from the Qur'anic perspective, content analysis was used based on the interpretation approach. In this part, the research implementation process consisted of interviews with seven experts in theology and Islamic studies who were selected by snowball sampling. Then, in the quantitative part, based on the concepts of the qualitative part, a questionnaire was designed and distributed among the study population. The study population consisted of villagers in Naghadeh County (N = 36760), and 379 of them were selected using a stratified random sampling method. A panel of experts determined the content validity of the research instrument. To determine validity, the content validity ratio and content validity index were used, both of which were acceptable (over 0.7). Also, the reliability of the research instrument was determined using Cronbach's alpha (0.83). Exploratory factor analysis was used in the quantitative part to summarize the concepts. According to the results, the concepts of Qur'anic ethics of the environment were classified under the six general concepts of "trusteeship," "thanksgiving," "land reclamation," "justice," "perfectionism," and "respect." Second-order confirmatory factor analysis was also used to validate each of the concepts. In the end, suggestions were made to strengthen the values and principles of Islamic ethics toward environmental protection.

KEYWORDS

Environmental Ethics, Qur'anic Ethics, Validation, Environmental Conservation.

نشریه علمی

آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار

«مقاله پژوهشی»

شناسایی و اعتباریابی مفاهیم اخلاق محیط‌زیستی از منظر قرآن؛ مورد مطالعه روستایان شهرستان نقده

حمزه حاجی^۱، لطیف حاجی^{۲*}

چکیده

علیرغم علاقه روزافزون به بررسی نقش باورهای دینی نسبت به حفاظت از محیط‌زیست، هنوز تحقیقات کافی در رابطه با تحلیل پیام‌های الهی انجام نشده است. لذا پژوهش حاضر سعی دارد این شکاف را با شناسایی و اعتباریابی مفاهیم اخلاق محیط‌زیستی از منظر قرآن پر کند. در این تحقیق از رویکرد ترکیبی (طرح متوالی اکتشافی) استفاده شد. در بخش کیفی به‌منظور شناسایی مفاهیم اخلاق محیط‌زیستی از منظر قرآنی از تحلیل محتوا بر اساس رهیافت تفسیری استفاده شد. فرآیند اجرایی پژوهش در بخش کیفی، مصاحبه با هفت نفر از متخصصان الهیات و معارف اسلامی بود که به‌صورت نمونه‌گیری گلوله برفی انتخاب شدند. سپس در بخش کمی، بر اساس مفاهیم بخش کیفی، پرسشنامه‌ای طراحی و در بین جامعه مورد مطالعه توزیع شد. جامعه مورد مطالعه روستایان شهرستان نقده بودند ($N=36760$) که با استفاده از نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای تعداد ۳۷۹ نفر انتخاب شدند. روایی محتوایی ابزار تحقیق توسط پانلی از متخصصان تأیید شد. برای تعیین روایی از نسبت روایی محتوایی و شاخص روایی محتوایی استفاده شد که مقدار هر دو آنها قابل قبول (بالای ۰/۷) بود. همچنین پایایی ابزار تحقیق با استفاده از آلفای کرونباخ (۰/۸۳) تعیین شد. در بخش کمی جهت تلخیص مفاهیم از تحلیل عاملی اکتشافی استفاده شد. طبق نتایج، مفاهیم اخلاق محیط‌زیستی از منظر قرآن تحت عنوان شش مفهوم کلی «امانت‌داری»، «شکرگزاری»، «آبادانی»، «عدالت»، «کمال‌گرایی» و «احترام» دسته‌بندی شدند. همچنین، به‌منظور اعتباریابی هر یک از مفاهیم از تحلیل عاملی تأییدی مرتبه دوم استفاده شد. در پایان پیشنهادهایی جهت تقویت ارزش‌ها و اصول اخلاقی قرآن نسبت به حفظ محیط‌زیست ارائه گردید.

واژه‌های کلیدی

اخلاق محیط‌زیستی، اخلاق قرآنی، اعتباریابی، حفظ محیط‌زیست.

^۱ استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران
^۲ دانش‌آموخته دکتری ترویج کشاورزی پایدار و منابع طبیعی، دانشگاه شیراز، ایران

نویسنده مسئول:

لطیف حاجی

رایانامه: Dr.haji56@pnu.ac.ir

استناد به این مقاله:

حاجی، حمزه و حاجی، لطیف. (۱۴۰۲). شناسایی و اعتباریابی مفاهیم اخلاق محیط‌زیستی از منظر قرآن؛ مورد مطالعه روستایان شهرستان نقده، فصلنامه علمی آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، ۴۹-۶۸، (۲)۱۲.

مقدمه

در قرن گذشته، دخل و تصرف لجام‌گسیخته انسان در محیط‌زیست (Akbari Rad, 2013)، بی‌توجهی به ارزش‌های آن (Jonsell, 2007)، بهره‌کشی بی‌حد و حصر و کم‌بازده از منابع طبیعی (Randriamalala et al., 2011) به دلیل رفتارها و فعالیت‌های توسعه‌طلبانه او (Balana et al., 2010; Matsvange et al., 2016) منجر به تخریب و کاهش منابع طبیعی شده است. نتیجه این روند، وقوع فجایع زیان‌بار بی‌شماری در زمین بوده که تأثیر عمیقی روی جوامع جهانی گذاشته است (Akbari Rad, 2013). به‌طوری‌که گرم شدن کره زمین، افزایش آلودگی محیط‌زیست، خشک شدن دریاچه‌ها و رودخانه‌ها، وقوع سیلاب‌های ویرانگر، انقراض گونه‌های گیاهی و جانوری و دیگر پدیده‌های مشابه را به دنبال داشته است (Siyavooshi et al., 2018). واضح است که بخشی از تخریب‌ها ممکن است به دلیل موقعیت جغرافیایی ناشی از شرایط آب و هوایی باشد، اما بخش اعظم آن توسط عوامل انسانی ایجاد می‌شود (Gamoun et al., 2018; Haji et al., 2020). کنار هم قرار گرفتن این عوامل از یک‌طرف، منجر به کاهش تنوع بیولوژیکی و بهره‌وری، بالا بودن میزان فرسایش (Tarhouni et al., 2014) و به‌طورکلی کاهش تاب‌آوری و ظرفیت احیای محیط‌زیست می‌شود (Poffenberger, 2000) و از طرف دیگر در صورت تداوم بحران‌های محیط‌زیستی، تهدیدی جدی برای سلامت و رفاه انسان‌ها خواهد بود (Haji et al., 2020). در این رابطه دیوراسه^۱ (۲۰۰۹) اشاره می‌کند که بین سلامتی انسان و تخریب محیط‌زیست رابطه نزدیکی وجود دارد. وی بیان می‌کند که رعایت بهداشت نه‌تنها از طریق رفتارهای بهداشت شخصی بلکه با آلوده نکردن محیط انجام می‌شود که ممکن است هم به انسان و هم به غیرانسان آسیب برساند.

در آغاز قرن بیست و یکم، مسئله محیط‌زیست توسط رهبران جهان به‌طور گسترده‌ای موردتوجه قرار گرفت و بحث مشترک اقشار مختلف جوامع در بسیاری از نقاط جهان شد (Haji et al., 2021). این بحث‌ها بشر را به جستجوی سازوکارهایی ترغیب کرد که تعهد خود را نسبت به مسائل محیط‌زیستی و اجتماعی نشان دهند (Basso et al., 2018). براین اساس، نظریه‌ها و مدل‌های زیادی در زمینه‌های انسان‌شناسی، بوم‌شناسی، جامعه‌شناسی و روانشناسی به‌منظور

تغییر رفتار انسان موردتوجه قرار گرفته است (Haji et al., 2021; Haji et al., 2020). این نظریه‌ها، دارای اساس و مبناهای متفاوتی هستند، به‌طوری‌که برخی نظریه‌های رفتاری، محیط‌زیست‌گرایی را به‌عنوان گرایش به انجام اعمال با نیت طرفداری از محیط‌زیست تعریف می‌کنند. نظریات اقدام منطقی و رفتار برنامه‌ریزی‌شده در این دسته قرار می‌گیرند. برخی دیگر مانند نظریات فعال‌سازی هنجار و ارزش-باور-هنجار، محیط‌زیست‌گرایی را به‌عنوان یک جهان‌بینی تلقی نموده و به ارزش‌ها به‌عنوان پایه و اساس محیط‌زیست‌گرایی توجه دارند (Menatizadeh & Karimi-Gougheri, 2016; Haji et al., 2022). اگرچه ممکن است این نظریه‌ها تفاوت‌هایی نیز با یکدیگر داشته باشند؛ اما آنچه مسلم است همه آنها به دنبال تغییر رفتار انسان به سمت حفظ و پایداری محیط‌زیست می‌باشند (Haji et al., 2020; Haji et al., 2021). باین‌وجود، معضلات جهانی، منطقه‌ای، کشوری و محلی محیط‌زیست همچنان در حال افزایش است (Akbari Rad, 2013). دلیل آن، توجه صرف این نظریات به ارزش‌ها، باورها و هنجارهای اجتماعی و فردی است که کم و کیف هر یک از آنها را خود انسان‌ها تعیین می‌کنند، همان افرادی که خود عامل تخریب محیط‌زیست هستند. همچنین از دیگر دلایل موفق نبودن این نظریات در تغییر رفتار انسان‌ها به سمت رفتارهای محیط‌زیستی این است که تنها به رابطه انسان با انسان و انسان با طبیعت توجه می‌کنند، اما توجهی به رابطه انسان با خدا و طبیعت با خدا ندارند؛ بنابراین، بررسی دلایل تداوم تخریب‌ها بیانگر این واقعیت است که راه‌حل‌های مطرح‌شده صرفاً مبتنی بر رویکردهای ماتریالیستی بوده که بدون هیچ ارتباطی با آموزه‌های متافیزیکی بر مدل‌های فناورانه سکولار تأکید دارند (Zaidi, 1981). در این رابطه، ابراهیم اوزدمیر^۲ (۲۰۰۳) محقق ترکیه‌ای که رساله‌های زیادی را در رابطه با محیط‌زیست به نگارش درآورده است، استدلال می‌کند که علم امروزی محصول انسان‌گرایی و پوزیتیویسم قرن هفدهم است. وی ادعا می‌کند که علم غربی با الگوبرداری بیش‌ازحد از الگوی اثبات‌گرایانه، درک انسانی از طبیعت را کالیبره کرده است.

بسیاری بر این باورند که جدایی بین زندگی دنیوی و دین را می‌توان اصلی‌ترین بحران محیط‌زیستی دانست. آنها تأکید می‌کنند که دور شدن انسان از اعتقادات دینی و ارزش‌های

دارد (Abedi-Sarvestani & Shahvali, 2008). اهمیت درک و شناخت اخلاق تا حدی است که صاحب‌نظران حوزه محیط‌زیست، حفاظت از آن را یک موضوع اخلاقی می‌دانند. آنان بیان می‌کنند که با وجود توسعه وسایل فنی، صنعتی و فنی بشر بیش از هر زمان دیگر احساس فقر اخلاقی می‌کند (Nabavi & Shahriari, 2014). به گفته یانگ^۱ (۲۰۰۶)، «اخلاق محیط‌زیستی به مشکلات اخلاقی پیرامون حفاظت از محیط‌زیست می‌پردازد و هدف آن ارائه توجیه اخلاقی و انگیزه اخلاقی برای موضوع حفاظت از محیط‌زیست جهانی است».

طرفداران محیط‌زیست بیان می‌کنند که برای حل مسائل محیط‌زیستی، باید از علوم فیزیکی و اکولوژیکی به سوی علوم رفتاری و اخلاقی حرکت کرد، زیرا به نظر می‌رسد این علوم، پتانسیل خوبی برای توسعه راه‌های بهبود محیط‌زیست داشته باشند (Ehrlich, 2002). در این رابطه مطالعات تجربی انجام‌شده توسط محققان مختلف، از نقش و تأثیر مثبت اخلاقیات و باورهای دینی بر رفتار محیط‌زیست‌گرایانه حکایت دارد (Biel & Nilsson, 2005; Rice, 2006; Saniotis, 2012; Nabavi & Shahriari, 2016). اخلاق محیط‌زیستی مبتنی بر اخلاق فضیلت‌گراست که به دنبال تفسیر جدیدی از ارتباط انسان با طبیعت است (Abdollarash et al., 2017)؛ بنابراین، پاسخ به این سؤال که «انسان چگونه باید نسبت به محیط طبیعی رفتار کند؟» اهمیت بیشتری پیدا خواهد کرد. در میان ملاحظات نظری، توجه بیشتر به اخلاق محیط‌زیستی برای یافتن راه‌حل مناسب برای کاهش تخریب گسترده محیط‌زیست جلب شده است. از آنجا که اصول اخلاقی محیط‌زیستی اساساً بر اساس ارزش و اعتقادات ذاتی استوار است، ادیان بیشتر مورد توجه قرار گرفته‌اند تا اصول اخلاقی محیط‌زیستی مناسب را تعریف کنند (Abedi-Sarvestani & Shahvali, 2008). از این رو، تبیین اخلاق محیط‌زیستی بر اساس مفهوم خداباوری می‌تواند رهیافت فراگیرتری نسبت به تعامل انسان با محیط‌زیست و طبیعت را فراهم آورد (Nabavi & Shahriari, 2014).

سؤال مهمی که مطرح می‌شود این است که آیا اخلاق محیط‌زیستی مبتنی بر دین وجود دارد یا خیر؟ در پاسخ به این سؤال رایس^۲ (۲۰۰۶) بیان می‌کند که هیچ درکی از محیط‌زیست بدون درک زندگی دینی که در جوامع انسانی

اخلاقی آن، فساد و تباهی محیط‌زیست را در پی داشته است (Gottlieb, 1996; Abedi-Zarei et al., 2018; Sarvestani & Shahvali, 2008; Mohaghegh Damad, 2014). بدون شک ماحصل اندیشه‌های مادی‌نگر، توسعه‌طلب، سلطه‌جو و در یک کلام کج‌اندیشی فکری و جهالت عملی انسان در جهان بحران‌های محیط‌زیستی معاصر بوده است؛ آشفتگی و بی‌نظمی زندگی و جامعه و بحران‌های محیط‌زیستی حکایتی روشن از آشفتگی درون انسان‌هاست؛ بنابراین، صلح و صفا و طراوت محیط‌زیست زندگی نیز تنها در صورت تحقق آنها در درون آدمیان امکان‌پذیر است (Amigh, 2007; Hosseini, &). در این رابطه خداوند اشاره می‌کند «تا درون انسان‌ها تغییر پیدا نکند، برون و زیستگاه آنان نیز تغییر نخواهد کرد» (عده/۱۱). براین اساس، دین به شکل‌گیری نگرش ما نسبت به طبیعت کمک می‌کند (Abedi-Sarvestani & Shahvali, 2008). به طوری که قوی‌ترین انگیزه برای رفتار اخلاقی دین است (Abdurrahman & Muslimin, 2020). در این رابطه اریکسون معتقد است که مذهب/دین کهن‌ترین و قوی‌ترین نهادی است که باعث ظهور و بروز اطمینان و تعهد به یک ایدئولوژی می‌شود (Erikson, 1994). همچنین آنچه غیرقابل‌انکار است، دین برای قرن‌ها نقش مهمی در روند تحولات اجتماعی داشته است، چه به‌عنوان مانع این تغییرات و چه به‌عنوان محرک آن (Tucker, 2006). ادیان بیان می‌کنند که چگونه باید با انسان‌های دیگر رفتار کنیم و چگونه باید با طبیعت ارتباط برقرار کنیم؛ بنابراین، ادیان جهان‌بینی و اخلاق را شکل می‌دهند که اساس نگرش‌ها و ارزش‌های اساسی فرهنگ‌ها و جوامع مختلف است (Grim, 2001; Abedi-Sarvestani & Shahvali, 2008).

اخلاق در دین جایگاه والایی دارد، به گونه‌ای که پیامبر اکرم (ص) هدف از رسالت خود را تمام کردن مکارم اخلاق برمی‌شمرد (Zarei et al., 2018). اخلاق به معنای «قواعد رفتار مطابق با یک نظام ارزشی» است (Gillette, 2005). اخلاق را می‌توان رکن اساسی برای یک جامعه سالم دانست، جامعه‌ای که از ارزش‌های اخلاقی تهی باشد همواره دچار مشکل می‌شود. لذا همه علما بر اهمیت اخلاق در هر فرد و جامعه اتفاق نظر داشته و اخلاق را زیربنای هر جامعه می‌دانند (Abdurrahman & Muslimin, 2020). در رابطه با مسائل محیط‌زیستی اغلب این بحث مطرح شده که آنچه واقعاً برای حل بحران محیط‌زیستی فعلی مورد نیاز است، اخلاق محیط‌زیستی است که با ارزش‌ها، باورها و گرایش‌ها سروکار

1. Yang
2. Rice

محیط‌زیستی است.

اسلام و محیط‌زیست

در ادیان الهی آموزه‌های فراوانی را می‌توان یافت که بر تکالیف و تعهدات انسان‌ها در نحوه برخورد و تعامل با طبیعت تأکید دارند. در زمینه احترام به طبیعت، ادیان آسمانی دارای دستورات اخلاقی پسندیده‌ای هستند که مجموعه‌ای از آن دستورات را می‌توان در کتاب‌های تورات، انجیل و قرآن یافت. آنچه در این کتب آسمانی حائز اهمیت است بیان برخی تکالیف، وظایف و مسئولیت‌های انسانی در برابر طبیعت خداوندی می‌باشد (Fahimi & Mashhadi, 2016).

از نظر مسلمانان، قرآن و سنت منابع اصلی اسلام هستند. مسلمانان معتقدند این منابع پاسخ همه سؤالات اخلاقی، از جمله اخلاق محیط‌زیستی را ارائه می‌دهند (Rice, 2006). از نظر اوزدمیر^۴ (۲۰۰۳)، طبیعت دلیل اصلی وجود الهی است. اگرچه کلمه «محیط‌زیست» به‌صراحت در قرآن یا سنت ذکر نشده است، اما اگر معنای محیط‌زیست را زمین و هر آنچه در پیرامون آن است، در نظر بگیریم، درخواستیم یافت که ۱۹۹ بار در قرآن این مفهوم ذکر شده است (Salem et al., 2012). اهمیت و منزلت محیط‌زیست در قرآن را می‌توان از تأمل در واژگان مربوط به طبیعت (پرنده‌گان، گوسفندان، ابرها، دریا، انگور، خرما، زیتون، مگس، ماه، خورشید، ماهی، شتر، زنبورعسل، کوه، باران، باد) درک کرد (Ozdemir, 2003). همچنین، نام‌گذاری برخی سوره‌ها، ذی‌شعور بودن و تسبیح‌گویی طبیعت، عبرت‌آموزی از طبیعت تا سوگند خوردن خداوند به طبیعت، همه نشان از اهمیت محیط‌زیست است (Jahangir, 2011). به‌طوری‌که قرآن از طبیعت به‌عنوان ماده اولیه خلقت انسان سخن می‌گوید «هرآینه ما انسان را از چکیده‌ای از گل آفریدیم» (مؤمنون/ ۱۲).

اسلام یک مدل جامع از اخلاق محیط‌زیستی ارائه می‌دهد که یک فرد هم یک مصرف‌کننده و ذینفع محیط‌زیست به شمار می‌آید و هم به‌عنوان یک نگهبان و امانت‌دار از آن خواهد بود (Gada, 2014). سه ایده بنیانی اخلاق محیط‌زیستی قرآن عبارت‌اند از «توحید»، «امانت‌داری (خلیفه‌الله)» و «آخرت». سنگ بنای توحید این است که خداوند جهان را آفرید و همه هستی ضمن کثرت، منعکس‌کننده وحدانیت خداست (Foltz et al., 2003; Saniotis, 2012). علما در این

ساکن محیط طبیعی وجود دارد کافی نیست. دیوراسه^۱ (۲۰۰۹) نیز خاطرنشان می‌کند که شرع بدون شناخت محیط‌زیست به‌درستی قابل اجرا نیست. به قدمت تاریخ در ادیان مختلف دستورالعمل‌هایی از طریق احکام دینی (شریعت) برای زندگی بشر تدوین شده است؛ که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به حفظ و صیانت از محیط‌زیست کمک کرده است (Zarei et al., 2018). به‌طوری‌که غفلت از تقدس محیط‌زیست از دیدگاه ادیان، نگرانی‌های زیست‌محیطی را افزایش داده است (Menatizadeh & Karimi-Gougheri, 2016). وایت^۲ (۱۹۶۷) دین را به‌جای فناوری و علم، راه‌حل بحران محیط‌زیستی می‌داند. وی در انتقاد از مسیحیت غربی بیان می‌کند که «آنجا که ریشه مشکلات ما تا حد زیادی دینی است، درمان آن نیز باید اساساً دینی باشد». اگرچه ادبیات فزاینده‌ای درباره وجود اخلاق محیط‌زیستی در آموزه‌های دینی وجود دارد (Clugston and Holt, 2012; Kimmins, 1993; Gottlieb, 2008; Rolston, 2006; Rasmussen, 2011; Tucker, 2006) که می‌تواند احساس تعهد یا مسئولیت در مورد رفتارهای حامی محیط‌زیست را برای افراد ایجاد کند (Rice, 2006). با این حال مطالعات تجربی کمی به بحث محیط‌زیست در چارچوب دین پرداخته است (Koehrsen, 2018) و محدود مطالعاتی که به دین می‌پردازند، آن را بیشتر به‌عنوان یک متغیر زمینه‌ای تصور می‌کنند (Avelino and Wittmayer, 2016; Murphy & Smith, 2013; Sengers et al., 2019; Wittmayer et al., 2017). بدین شکل که اعتقادات و ارزش‌های مذهبی همراه با سایر موارد در نظر گرفته شده، اما جزء ذاتی تحولات محسوب نمی‌شوند (Koehrsen, 2018). در این رابطه زارعی^۳ و همکاران (۲۰۱۸) به بررسی رابطه حساسیت مذهبی با اخلاق محیط‌زیستی پرداخته‌اند. همچنین در مطالعه دیگری رایس (۲۰۰۶) به نقش اخلاق محیط‌زیستی اسلامی بر رفتار محیط‌زیست‌گرایانه می‌پردازد؛ وی در تحلیل‌های خود به‌جای تمرکز بر مؤلفه‌های اخلاق اسلامی، آن را صرفاً به‌عنوان راه‌حل پیشنهاد می‌کند؛ بنابراین هدف این مطالعه بررسی نقش و رهنمودهای قرآن در برخورد انسان با طبیعت و ارائه دیدگاه مثبتی نسبت به پتانسیل‌های آن برای مقابله با چالش‌های

1. Deuraseh
2. White
3. Zarei

4. Ozdemir

رابطه انسان و طبیعت از دیدگاه قرآن

قرآن انسان را به واسطه خلقتش موجودی برتر می‌داند، موجودی که زمین برای خدمت به او خلق شده است؛ اما در عین حال انسان باید مسئولیت هرگونه رفتار خود را از راه‌های تعیین شده توسط خداوند متعال را بر عهده بگیرد (Zaidi, 1981). این موضوع مصداق آیه شریفه «بخورید و بیاشامید، اما اسراف نکنید» (اعراف/ ۳۱) می‌باشد. از نظر قرآن، فعالیت‌های انسان باید بر اساس این ایده باشد که این جهان اقامتگاهی گذرا است و انسان برای اینکه بتواند جایگاه بهتری در جهان دیگر پیدا کند، باید رضایت خدا را جلب کند (Zaidi, 1981). بر این اساس، سطح نگهداری از محیط‌زیست با قضاوت الهی در روز حساب رابطه دارد. برخی از احادیث بیان می‌کنند که ظلم به حیوانات و سرکشی در برابر طبیعت ممنوع است و مجازات الهی را در پی دارد. متناوباً، لطفی که به حیوانات می‌شود، جزای خدا را در بر خواهد داشت (Wescoat, 1995). علاوه بر این، قرآن هدر دادن منابع و تخریب محیط‌زیست را منع کرده است و حفظ محیط‌زیست را وظیفه دینی هر مسلمانی می‌داند. پیامبر (ص) همواره به حفظ محیط‌زیست و جلوگیری از تخریب آن تأکید می‌کردند و به مسلمانان دستور می‌داد حتی در طول جنگ نیز درختان را قطع نکنند (Salem et al., 2012).

قرآن مسلمان را فردی معرفی می‌کند که به گروهی تعلق دارد و می‌داند که بقای او به بقای این گروه بستگی دارد؛ بنابراین، این فرد باید با احترام با جامعه رفتار کند و به‌نوعی جنبه‌های اجتماعی و محیطی گروه خود را حفظ نموده و رشد دهد؛ بنابراین، قرآن به مردم توصیه می‌کند که تعادل را حفظ کنند، همان‌طور که جهان در تعادل ایجاد شده است (Salem et al., 2012). خداوند همه‌چیز را به اندازه و دقیق آفریده است و در این رابطه الله متعال در قرآن می‌فرماید: «او انسان را آفرید و بیان روشن را به او آموخت. خورشید و ماه با حسابی [منظم و دقیق] روان‌اند؛ و گیاه و درخت همواره [برای او] سجده می‌کنند؛ و آسمان را برافراشت و [برای سنجش هر امر معنوی و مادی] ترازو نهاد تا تو از تعادل تخطی نکنی؛ و ترازو را به عدالت برپا دارید و از ترازو مکاهد؛ و زمین را برای [زندگی] مردم نهاد» (الرحمن/ ۳-۱۰)؛ بنابراین، بر عهده هر مسلمانی است که سبک زندگی خود را به نحوی برقرار کند که در آن عدالت و تعادل بین جهان انسانی و غیرانسانی حفظ شود (Deuraseh, 2009). واضح است که این اقدامات الهی در قبال محیط‌زیست تضمین‌کننده بقا و پایداری منابع طبیعی

رابطه بیان می‌کنند که جهان بر اساس اصول وحدت، با تعادل و هماهنگی اداره می‌شود که ویژگی وحدت تعاملی - توحید را مشخص می‌کند. قرآن به‌طور مکرر نقل می‌کند که جهان با تناسب، هماهنگی و زیبایی مشخص می‌شود، که از ویژگی‌های برجسته صناعت الهی است (ابراهیم/ ۲۰-۱۹؛ الحجر/ ۸۶-۸۵؛ الاحقاف/ ۳). دانشمندان اسلام استدلال کرده‌اند که در جهان تعادل برقرار است و با وابستگی متقابل سیستم‌های اکولوژیکی تنظیم می‌شود (Wersal, 1995). در نتیجه، طبیعت منبع الهام و راهنمایی برای درک عمل الهی در خلقت را فراهم می‌کند. از نظر انسانی، توحید اساس عمل و اندیشه انسان است و در هر بعد از زندگی معنوی، روانی، اجتماعی و زیستی نفوذ می‌کند (Saniotis, 2012). مفهوم دوم اخلاق محیط‌زیستی قرآنی، امانت‌داری است. قرآن اعلام می‌کند که انسان‌ها امانت‌داران خلقت خداوند هستند. خداوند به فرشتگان فرمود: «من یک جانشین بر روی زمین خواهم گماشت» (بقره/ ۳۰). مهم‌ترین عنصر خلافت الهی بعد از فراگیری معارف دینی، آباد ساختن زمین و نجات آن از هرگونه تباهی و تیرگی است (Jahangir, 2011). بعلاوه، انسان‌ها باید از شیطنت و اقداماتی که منجر به فساد/تباه محیط‌زیست می‌شود، خودداری کنند. «و در زمین پس از اصلاح آن فساد مکنید و با بیم و امید او را بخوانید که رحمت خدا به نیکوکاران نزدیک است» (اعراف/ ۵۶). اهمیت بوم‌شناسی در قرآن با این واقعیت تأیید می‌شود که یک‌هشتم آن مسلمانان را به مراقبه در طبیعت ترغیب می‌کند (Saniotis, 2012). سنیوتیس^۱ (۲۰۱۲) به نقل از دکتر علی شریعتی، ادعا می‌کند که مفهوم امانت‌داری باید ابعاد معنوی آن را نیز شامل شود. در این رابطه خالد^۲ (۱۹۹۶)، بیان می‌کند که انسان‌ها دوستان زمین هستند نه ارباب آن. مفهوم سوم اخلاق محیط‌زیستی قرآنی، آخرت است. این نشان می‌دهد که بشریت نه تنها به‌عنوان ولی و سرپرست [از جانب] خدا در زمین تعهد دارد، بلکه در صورت وجود گمراهی در آخرت نیز، پاسخگو خواهد بود (Saniotis, 2012). این بدان معناست که هر نسل از انسان‌ها موظف به بهبود شرایط نسل‌های قبلی از زمین هستند. هیچ نسلی حق ندارد زمین را آلوده کند به‌گونه‌ای که منابع آن را تخلیه کرده و سیستم‌های زیستی آن را تخریب کند (Weeramantry, 1988; Saniotis, 2012).

1. Saniotis

2. Khalid

آیات قرآنی که متشکل از سوره‌های مکی و مدنی بود، اشاره کردند. در مرحله بعد برداشت خود را از آیات مختلف به صورت مفاهیمی بیان کردند. فرآیند تجزیه و تحلیل، دسته‌بندی و تفسیر آیات قرآنی با همفکری متخصصان تا رسیدن به یک اشباع نظری ادامه یافت (Alizadeh Shooshtari et al., 2020)، به طوری که مفاهیم جدیدی مطرح نشد. در نهایت تعدادی ارزش و مفاهیم اخلاقی که منجر به حفاظت از محیط‌زیست می‌شوند شناسایی و استخراج شدند (جدول ۱).

هدف از انجام مرحله کمی تحقیق نیز، اعتباریابی مفاهیم اخلاق قرآنی استخراج شده بر اساس فاز کیفی بود. جامعه آماری این مرحله نیز، شامل تمامی روستاییان شهرستان نقده (۳۶۷۶۰ نفر) بود. دلیل انتخاب روستاییان به عنوان جامعه آماری اولاً رابطه نزدیک روستاییان با طبیعت و دوماً موارد متعدد استفاده از منابع طبیعی بود. برای تعیین حجم نمونه از جدول مورگان و روش نمونه‌گیری طبقه‌ای با انتساب متناسب استفاده شد که حجم نمونه مورد بررسی ۳۷۹ نفر برآورد شد. بدین منظور در ابتدا محل بررسی به چهار دهستان تقسیم شد. از هر دهستان، دو روستا به صورت تصادفی انتخاب شدند. سپس در داخل هر روستا، نمونه‌ها به صورت تصادفی انتخاب شدند. دلیل استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای پراکندگی و تفاوت‌های اجتماعی-محیطی جامعه مورد مطالعه بود. پس از مشخص شدن مفاهیم اخلاق قرآنی در حفاظت از محیط‌زیست، ضمن حفظ معنی و مضمون هر یک از مفاهیم استخراج شده، به منظور درک بهتر پاسخگویان، متناسب با هریک از آن مفاهیم یک سنجه یا گویه طراحی شد؛ بنابراین، بر اساس مقیاس لیکرت با درجه‌بندی‌های ۱ تا ۵ درجه‌ای (کاملاً موافقم، موافقم، نظری ندارم، مخالفم و کاملاً مخالفم)، پرسشنامه‌ای با ۲۹ سؤال طراحی شد. پس از طراحی پرسشنامه، به منظور برآورد میزان روایی پرسشنامه و سؤالات آن، برای ۵ نفر از خبرگان و کارشناسان رشته‌های الهیات و معارف اسلامی و ترویج کشاورزی و منابع طبیعی مسلط به موضوع پژوهش، ارسال شد. برای تعیین روایی از نسبت روایی محتوایی و شاخص روایی محتوایی استفاده شد که مقدار هر دو آنها قابل قبول و بالای ۰/۷ بود. همچنین، به منظور اطمینان از روایی پرسشنامه از روایی تشخیصی به روش تعیین شاخص میانگین واریانس استخراج شده (AVE) استفاده شد. سپس به منظور برآورد پایایی ابزار پژوهش، از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد که مقدار آن (۰/۸۳) دست آمد. همچنین به منظور غلبه بر نارسایی‌های آلفای کرونباخ از جمله اینکه برای همه

خواهد بود. مطالعات متعددی نشان داده است که ارزش‌های اخلاق قرآنی در رابطه با محیط‌زیست نقش مؤثری بر رفتار زیست‌محیط‌گرایانه افراد داشته است. سیاووشی^۱ و همکاران (۲۰۱۸) در تحقیق خود تحت عنوان تأثیر ارزش‌های اسلامی بر رفتار خرید سبز به این نتیجه رسیدند که اثربخشی استفاده از پیام‌های مذهبی در مقایسه با پیام‌های محیط‌زیستی بیشتر است. مخلص^۲ (۲۰۰۹) در مطالعه‌ای با عنوان ارتباط و سنجش دین‌داری در تحقیقات رفتار مصرف‌کننده به این نتیجه رسید که مذهب می‌تواند بر رفتارهای مصرف‌کننده تأثیر بگذارد. ال-هیاری^۳ و همکارانش (۲۰۱۲) در تحقیقی مشابه به این نتیجه رسیدند که بین دین‌داری در فرهنگ عربی-اسلامی و رفتار مصرف‌کننده رابطه قوی وجود دارد.

روش شناسایی پژوهش

در این مطالعه به منظور همگرایی در گردآوری و تحلیل داده‌ها از روش ترکیبی استفاده شد. روش شناسایی ترکیبی متکی بر اصول پارادایمی پراگماتیسم است (Clark & Creswell, 2008). اصل بنیادین پژوهش با روش‌های ترکیبی، استفاده از تکنیک‌های کمی و کیفی در مراحل از پژوهش است که می‌تواند به شیوه هم‌زمان یا متوالی انجام گیرد به گونه‌ای که دارای نقاط قوت مکملی و نقاط ضعف ناهمپوشان باشد (Johnson & Onwuegbuzie, 2004). در این پژوهش از رویکرد متوالی اکتشافی استفاده شد. به طوری که در ابتدا داده‌های کیفی و سپس کمی جمع‌آوری و تحلیل شد.

هدف از انجام مرحله کیفی، پاسخ به این سؤال است که در قرآن چه سنجه‌های اخلاقی حفاظت از محیط‌زیست وجود دارد؟ پاسخ به آن نیازمند استفاده از تحلیل محتوا بود که از یک رهیافت تفسیری پیروی می‌کند. گردآوری اطلاعات در بخش کیفی از طریق تحلیل و تفسیر آیات قرآن انجام شد. برای این منظور، از طریق مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته با هفت نفر از متخصصان و کارشناسان رشته‌های الهیات و معارف اسلامی با توجه به شرایط جامعه انسانی و همچنین وضعیت محیط‌زیست خواسته شد که مفاهیم ارزشی و اخلاقی که در آیات قرآنی آمده است و به حفظ محیط‌زیست اشاره فرموده را شناسایی کنند. برای انتخاب متخصصان از روش نمونه‌گیری هدفمند گلوله‌برفی استفاده شد. هر کدام از متخصصان به تعدادی از

1. Siyavooshi
2. Mokhlis
3. Al-Hyari

گردید، هدف از این مرحله شناسایی مفاهیم اخلاق محیط‌زیستی از منظر قرآن بود. برای رسیدن به این هدف از متخصصان علوم و معارف اسلامی خواسته شد آیاتی را که در قرآن به بحث محیط‌زیستی پرداخته‌اند همراه با برداشتی که از آن دارند به صورت لیست ارائه کنند. در فرآیند استخراج مفاهیم از آیات قرآن متخصصان گاهی چند مفهوم از یک آیه استخراج و ارائه می‌شد. جدول ۱ مفاهیم مستخرج را در کنار آیات قرآن نشان می‌دهد. نتایج حاصل شده از این بخش، به عنوان مبنای بخش کمی و طراحی پرسشنامه در نظر گرفته شد.

گویه‌های یک سازه ارزش یکسانی قابل است از پایایی ترکیبی (مقادیر بالای ۰/۷) نیز استفاده شد. لازم به ذکر است که پس از گردآوری پرسشنامه‌ها، با احتساب نرخ بازگشت‌پذیری آن‌ها و همچنین حذف برخی پرسشنامه‌های ناقص، ۳۵۸ پرسشنامه مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در نهایت به منظور تحلیل داده‌ها از نرم‌افزارهای SPSS و Lisrel استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های بخش کیفی پژوهش

همان‌گونه که در قسمت مواد و روش‌های پژوهش تشریح

جدول ۱. آیات قرآن و مفاهیم استخراج شده

Table 1. Quranic Verses and Extracted Concepts

مفهوم	آیات و سوره‌ها
عمران و آبادانی / بهبود Civil and Development / improvement حراست از طبیعت Nature conservation مسئول بودن در قبال طبیعت Being responsible to nature	«او خدایی است که شما را از زمین آفرید و عمران و آبادانی آن را به شما واگذاشت» (هود/۶۱) He brought you forth from the earth and made it your habitation. «و در زمین پس از نظم و اصلاح آن (با آمدن قوانین آسمانی)، به فساد برنخیزید» (اعراف/۸۵) And do not cause corruption on the earth after its restoration. «آنگاه در آن روز از نعمت‌ها شما را باز می‌پرسند» (تکواثر/۸) Then, on that day, you will surely be questioned concerning the Blessing.
فساد و تباهی در طبیعت Corruption and destruction in nature مجازات الهی Divine punishment برچیده شدن حیات انسان The disintegration of human life	«به سبب آنچه دست‌های مردم فراهم آورده، فساد در خشکی و دریا نمودار شده است تا [خدا سزای] بعضی از آنچه را که کرده‌اند به آنان بچشانند، باشد که بازگردند» (روم / ۴۱) Corruption has appeared in land and sea because of the doings of the people's hands that He may make them taste something of what they have done, so that they may come back. «و چون از حضور تو دور شود کارش فتنه و فساد در زمین است و بکوشد تا حاصل خلق به باد فنا دهد و نسل (بشر) را قطع کند؛ و خدا فساد را دوست ندارد» (بقره/۲۰۵) If he were to wield authority, he would try to cause corruption in the land and to ruin the crop and the stock, and Allah does not like corruption.
ناسپاسی نسبت به نعمت‌های خداوند Ingratitude for God's blessings میان‌روی در بهره‌برداری از طبیعت Moderation in nature exploitation	«و اگر مردم شهرها ایمان آورده و به تقوا گراییده بودند، قطعاً برکاتی از آسمان و زمین برایشان می‌گشودیم، ولی تکذیب کردند. پس به [کیفر] دستاوردها [گریبان] آنان را گرفتیم» (اعراف/۹۶) If the people of the towns had been faithful and God wary, We would have opened to them blessings from the heaven and the earth. But they denied; so we seized them because of what they used to earn. «و اگر آنان به تورات و انجیل و آنچه از جانب پروردگارشان به سویشان نازل شده است، عمل می‌کردند، قطعاً از بالای سرشان [برکات آسمانی] و از زیر پاهایشان [برکات زمینی] برخوردار می‌شدند. از میان آنان، گروهی میان‌رو هستند و بسیاری از ایشان بد رفتار می‌کنند» (مائده/۶۶) Had they observed the Torah and the Evangel, and what was sent down to them from their Lord, they would surely have drawn nourishment from above them and from beneath their feet. There is an upright group among them, but evil is what many of them do.
زمین بستر آرامش و آسایش Earth is a bed of peace and comfort	«آن که زمین را برای شما بستر آرامش قرار داد» (بقره/۲۲) He who made the earth a place of repose for you «همان کسی که زمین را برایتان گهواره‌ای ساخت [جای آرامش و راحتی قرار داد]» (طه/۵۳)

مفهوم	آیات و سوره‌ها
زمین بستر رشد و شکوفایی انسان Earth is the bedrock of human growth and prosperity رفاه اجتماعی Social Welfare	He, who made the earth for you a cradle «اوست آن که زمین را برای شما رام ساخت پس به نواحی آن روان شوید» (ملک/ ۱۵). It is He who made the earth tractable for you; so walk on its flanks
ذی‌شعور بودن محیط The environment has consciousness حیات Life همگانی بودن طبیعت The commonality of nature تغذیه انسان از طبیعت Human nutrition from nature	«اوست که همه چیزهایی را که در روی زمین است برایتان بیافرید» (بقره/ ۲۹) It is He who created for you all that is on the earth «هر آنچه در هفت آسمان و زمین است او را تسبیح می‌گویند» (اسرا/ ۴۴) The seven heavens glorify Him, and the earth [too], and whoever is in them «در زمین جایگاهتان دادیم و راه‌های معیشتتان را در آن قرار دادیم» (اعراف/ ۱۰) And certainly We have established you in the earth and made in it a means of livelihood for you «و از آب هر چیز زنده‌ای را آفریدیم» (انبیا/ ۳۰) And We made every living thing out of water
طبیعت در خدمت انسان Nature is at the service of man حفاظت از طبیعت Nature conservation	«و آفتاب و ماه را که همواره در حرکت‌اند به خدمت شما گماشت و شب و روز را مسخر شما گردانید» (ابراهیم/ ۳۳) And He has made subservient to you the sun and the moon pursuing their courses, and He has made subservient to you the night and the day. «و مسخر شما کرد شب و روز و خورشید و ماه را و ستارگان همه فرمان‌بردار امر او هستند» (نحل/ ۱۲ و ۱۴) And He has made subservient for you the night and the day, and the sun and the moon, and the stars are made subservient by His commandment «آیا ندیدی که خداوند از آسمان آبی فرو فرستاد و آن را در چشمه‌های زمین جایگزین ساخت» (زمر/ ۲۱) Have you not seen that Allah sends down water from the sky, then He conducts it through the ground as springs
نهی از تخریب طبیعت Prohibition of the destruction of nature	«و چون از نزد تو بازگردد، در زمین فساد کند و کشتزارها و دامها را نابود سازد و خدا فساد را دوست ندارد» (بقره/ ۲۰۵) And when he turneth away (from thee) his effort in the land is to make mischief therein and to destroy the crops and the cattle; and Allah loveth not mischief. «و در زمین فساد مجوی که خدا فسادگران را دوست نمی‌دارد» (قصص/ ۷۷) And do not try to cause corruption in the land. Indeed Allah does not like the agents of corruption «و اقدام به فساد در روی زمین می‌کنند» (مائده/ ۳۳) And try to cause corruption on the earth
بهره‌گیری مناسب و معتدل از نعمت‌های طبیعی Appropriate and moderate use of natural blessings مصرف بهینه Optimal consumption	«هان! ای مردم، از آنچه در زمین است بخورید در حالی که حلال و طیب باشد و گام‌های شیطان را پیروی نکنید که او شما را دشمنی است آشکار» (بقره/ ۱۶۸؛ مائده/ ۸۸) Mankind! Eat of what is lawful and pure in the earth, and do not follow in Satan's steps. Indeed, he is your manifest enemy. «خدا بر هر چیز قدر و اندازه‌ای مقرر داشته است» (طلاق/ ۳) Allah indeed has appointed a measure for everything «شما را امتی میانه قرار دادیم» (بقره/ ۱۴۳) We have appointed you a middle nation «اوست کسی که زمین را برای شما رام گردانید، پس در فراخنای آن رهسپار شوید و از روزی [خدا]

مفهوم	آیات و سوره‌ها
	<p>بخورید و رستاخیز به سوی اوست» (ملک/۱۵)</p> <p>It is He who made the earth tractable for you; so walk on its flanks and eat of His provision, and towards Him is the resurrection.</p>
<p>به اندازه و به‌دوراز اسراف و تبذیر مصرف شود</p> <p>Consume in moderation and away from extravagance and waste</p>	<p>«از میوه آن - چون ثمر داد - بخورید و حق آن را روز بهره‌برداری و درو بدهید و زیاده‌روی مکنید» (انعام/ ۱۴۱)</p> <p>Eat of its fruits when it fructifies, and give its due on the day of harvest, and do not be wasteful; indeed, He does not like the wasteful</p>
<p>شکرگذاری</p> <p>Thanksgiving</p> <p>وفور نعمت</p> <p>Abundance of blessings</p> <p>ارتزاق از طبیعت</p> <p>Receive livelihood from nature</p> <p>جلب رضایت الهی</p> <p>Gaining divine satisfaction</p>	<p>«از آنچه خدا روزی‌تان کرده حلال و پاکیزه بخورید، پس اگر خدا را می‌پرستید نعمت‌هایش را سپاس گزارید» (نحل / ۱۱۴)</p> <p>So eat out of what Allah has provided you as lawful and good, and give thanks for Allah's blessing</p> <p>«اگر بخواهید نعمت‌های خدا را برشمارید، آن را شمار نتوانید.» (ابراهیم/۳۴)</p> <p>If you enumerate Allah's blessings, you will not be able to count them</p> <p>«در زمین جایگاهتان دادیم و راه‌های معیشتان را در آن قراردادیم؛ و چه اندک سپاس می‌گزارید» (اعراف/۱۰)</p> <p>And certainly we have established you in the earth and made in it means of livelihood for you; little it is that you give thanks.</p> <p>«و پروردگارتان اعلام کرد که اگر مرا سپاس گویند، بر نعمت شما می‌افزایم و اگر کفران کنید، بدانید که عذاب من سخت است» (ابراهیم/۷)</p> <p>And when your Lord proclaimed: If ye give thanks, I will give you more; but if ye are thankless, lo! My punishment is dire.</p>
<p>امانت‌داری</p> <p>Trusteeship</p> <p>رعایت حقوق نسل‌های بعدی</p> <p>Observance of the rights of the next generations</p>	<p>«در زمین جانشینی خواهم گماشت» (بقره/۳۰)</p> <p>Indeed I am going to set a viceroy on the earth</p> <p>«ما این امانت را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه داشتیم، از تحمل آن سرباز زدند و از آن ترسیدند. انسان آن امانت را بر دوش گرفت، که او ستمکار و نادان بود» (احزاب/۷۲)</p> <p>We offered the trust unto the heavens and the earth and the hills, but they shrank from bearing it and were afraid of it. And man assumed it. He hath proved a tyrant and a fool.</p> <p>«و آنان که به امانت‌ها و عهد و پیمان خود کاملاً وفا می‌کنند» (مؤمنون/۸)</p> <p>Those who faithfully observe their trusts and their covenants;</p> <p>«و زمین را برای مردم نهاد» (الرحمن/۱۰)</p> <p>And the earth—He laid it out for mankind.</p> <p>«و خدا به شما فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به صاحبانش برگردانید.» (نساء/۵۸)</p> <p>Surely Allah commands you to make over trusts to their owners</p> <p>«پس چرا در امم گذشته مردمی با عقل و ایمان وجود نداشت که (خلق را) از فساد و اعمال زشت نهی کنند مگر عده قلیلی که نجاتشان دادیم و ستمکاران از پی تعیش به نعمت‌های دنیوی رفتند و مردمی فاسق بدکار بودند» (هود/۱۱۶).</p> <p>Why were there not among the generations before you a remnant [of the wise] who might forbid corruption in the earth, except a few of those whom we delivered from among them? Those who were wrongdoers pursued that in which they had been granted affluence, and they were a guilty lot.</p>
<p>احترام به طبیعت</p> <p>Respect for nature</p> <p>رعایت حقوق دیگر موجودات</p> <p>Observance of the rights of other creatures</p>	<p>«پروردگار ما همان کسی است که به هر موجودی، آنچه را لازمه آفرینش او بوده داده؛ سپس هدایت کرده است» (طه/۵۰)</p> <p>Our Lord is He who gave everything its creation and then guided it.</p> <p>«آیا ندیدی که هر کس در آسمان‌ها و زمین است تا مرغ‌هایی که در هوا پر گشایند همه به تسبیح و</p>

مفهوم	آیات و سوره‌ها
عدالت Justice تضمین دسترسی همه افراد به حق برخورداری از محیط‌زیست Ensuring everyone has access to the right of environmental use	ثناى خدا مشغول‌اند؟ و همه آنان صلاه و تسبیح خود بدانند و خدا به هر چه کنند آگاه است» (نور/۴۱) Have you not regarded Allah as glorified by everyone in the heavens and the earth, and the birds spreading their wings? Each knows his prayer and glorification, and Allah knows best what they do.
شناخت طبیعت Nature cognition طبیعت مایه گسترش رحمت الهی Nature is the source of divine mercy عبرت‌آموزی Lessons learned	«بگو که در زمین سیر کنید و ببینید که خدا چگونه خلق را ایجاد کرد» (عنکبوت/۲۰) Say, 'Travel over the land and observe how He has originated the creation. «او کسی است که باران را پس از نومی‌دی از آن فرو می‌فرستد و رحمت و مهربانی‌اش را منتشر می‌سازد» (شوری / ۲۸) And He it is who sends down the rain after they have despaired, and He unfolds His mercy. «در آمدوشد شب و روز و رزقی که خدا از آسمان فرو می‌فرستد و زمین مرده را بدان حیات می‌بخشد و در وزش بادهای برای اندیشه‌وران مایه‌های عبرت است» (جاثیه / ۵) And the difference of night and day and the provision that Allah sendeth down from the sky and thereby quickeneth the earth after her death, and the ordering of the winds, are portents for a people who have sense.
پاکیزگی و بهداشت محیط Cleanliness and environmental health وسيله طهارت Means of purity	«و زمین پاک است که گیاهش به اذن پروردگارش بیرون می‌آید و زمینی که ناپاک است، جز گیاهی اندک و بی‌سود از آن بیرون نمی‌آید؛ این‌گونه نشانه‌ها را برای گروهی که سپاس گزارند [به‌صورت‌های گوناگون] بیان می‌کنیم» (اعراف / ۵۸) The good land—its vegetation comes out by the permission of its Lord, and as for that which is bad, it does not come out except sparsely. Thus do we paraphrase the signs variously for a people who give thanks. «آبی از آسمان بر شما فروبارید تا شما را پاکیزه سازد و پلیدی شیطان را از شما دور کند» (انفال / ۱۱) He sent down water from the sky to purify you with it, and to repel from you the defilement of Satan.
زیبایی‌شناسی Aesthetics زیبایی طبیعت Nature beauty	«ما آسمان دنیا را به زیور ستارگان آراستیم» (صافات / ۶) Indeed We have adorned the lowest heaven with the finery of the stars, «آیا ندیدی خداوند از آسمان، آبی فرستاد و زمین (بر اثر آن) سرسبز و خرم می‌گردد؟! و خداوند لطیف و آگاه است» (حج / ۶۳) Do you not see that Allah sends down water from the cloud so the earth becomes green? Surely Allah is Subtile, Aware. «و از آسمان برای شما باران فرستاد تا به آن درختان و باغ و بستان‌ها را در کمال سبزی و خرمی رو بیاوریم» (نمل / ۶۰) And sends down for you water from the sky, whereby we cause to grow thereby delightful gardens.

بخش کمی

ویژگی‌های جمعیت‌شناختی

به‌صورت دائم در روستا زندگی می‌کردند. یافته‌های آمار توصیفی حاکی از آن بود که بیش از ۹۰ درصد از پاسخگویان در بخش کشاورزی اشتغال داشتند درحالی‌که حدود ۸۲ درصد از پاسخگویان علاوه بر کشاورزی در بخش دام‌پروری نیز

نتایج آمار توصیفی نشان داد که میانگین سنی پاسخگویان ۴۲ سال بود. از لحاظ محل سکونت، حدود ۸۳ درصد از افراد

را اندازه می‌گیرد که مقدار آن باید بیشتر از ۰/۷ باشد (Yong & Pearce, 2013). در این راستا، آماره‌ی KMO در پژوهش حاضر مقدار ۰/۸۳۳ نشان داد. افزون بر این، به‌منظور اطمینان از اینکه ماتریس همبستگی در جامعه برابر صفر نیست، از آزمون بارتلت^۳ استفاده شد. سطح معناداری آزمون بارتلت، برای همه‌ی سنجه‌ها ۰/۰۰۱ بود؛ بنابراین، فرض همگنی ماتریس همبستگی رد شده و بین سنجه‌های وارد شده رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد (Habibpour, & Safari, 2018)؛ بنابراین، ساختار داده‌های پژوهش برای انجام تحلیل عاملی اکتشافی مناسب است (جدول ۲).

فعالیت داشتند. تحلیل‌های توصیفی مربوط به سطح سواد مشخص ساخت که بیشتر پاسخگویان (۳۷ درصد) دارای تحصیلات متوسطه و ۲۴ درصد دارای تحصیلات عالی بودند.

تحلیل عاملی اکتشافی

به‌منظور تلخیص متغیرها و بررسی تأثیر سهم هر یک از سنجه‌های اخلاقی قرآن در رابطه با حفظ محیط‌زیست از تحلیل عاملی اکتشافی^۱ (EFA) استفاده شد. لازم به ذکر است که به‌منظور بررسی مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی از آماره^۲ (KMO) بهره گرفته شد. این آماره کفایت نمونه‌گیری

3. Bartlett's Test

1. Exploratory Factor Analysis
2. Kaiser-Meyer-Olkin

جدول ۲. نتایج آزمون KMO و بارتلت

Table 2. Results of KMO and Bartlett Test

سطح معنی‌داری Significant level	درجه آزادی Degrees of freedom	آزمون بارتلت Bartlett's Test	KMO	تعداد عامل Identified Factors
0.001	300	2843.517	0.833	6

عامل‌ها در مجموع توانستند بیش از ۵۷/۷۶ درصد از واریانس را تبیین کنند. یکی از معیارهای تعیین عوامل، میزان درصد تجمعی واریانس است.

جدول ۳ مقادیر ویژه و واریانس‌های توضیح داده‌شده مربوط به عوامل پنهان شناسایی شده برای مفاهیم اخلاقی قرآن در رابطه با حفاظت از محیط‌زیست را نشان می‌دهد. بر اساس نتایج تحلیل عاملی اکتشافی و با توجه به ملاک کیزر، ۶ عامل که مقادیر ویژه بالاتر از یک داشتند استخراج شدند. این

جدول ۳. عوامل استخراج‌شده همراه با مقدار ویژه، درصد واریانس و تجمعی

Table 3. Extracted Factors with Eigenvalues, Percentage of Variance and Cumulative Variance

بعد از چرخش Rotated Factors			قبل از چرخش Un-Rotated Factors			
درصد تجمعی Cumulative percentage	درصد واریانس استخراج‌شده Percent of explained variance	مقدار ویژه Eigenvalues	درصد تجمعی Cumulative percentage	درصد واریانس استخراج‌شده Percent of explained variance	مقدار ویژه Eigenvalues	عامل‌ها Factors
12.169	12.169	3.042	24.421	24/421	6.014	1
23.730	11.561	2.890	32.429	8.373	2.093	2
33.010	9.281	2.320	39.847	7.418	1.854	3
42.166	9.156	2.289	46.436	6.589	1.647	4
49.977	7.810	1.953	52.221	5.785	1.446	5
57.764	7.787	1.947	57.764	5.543	1.386	6

داشتند و یا بر بیش از یک عامل بار شدند نیز از تحلیل خارج شدند (Kalantari, 2018). به‌منظور تحلیل آسان‌تر نتایج از چرخش عاملی واریماکس استفاده شد که پس از انجام چرخش

جهت استخراج عامل‌ها و تعیین اینکه هر سنجه بر روی کدام عامل بار می‌شود، تنها بر سنجه‌هایی با بار عاملی بالاتر از ۰/۵ تمرکز شد؛ بنابراین، بقیه سنجه‌ها که بار عاملی کمتری

از محیط‌زیست را به تصویر می‌کشد. در نگاره ۱ بارهای عاملی (همبستگی) در حالت استاندارد شده خود قرار دارند. همچنین در تحقیق حاضر بارعاملی استاندارد ۰/۵ در نظر گرفته شده است (جدول ۴).

پایایی ترکیبی^۲ (CR) معیاری برای تعیین سازگاری درونی متغیرهای آشکار است. این مقدار بر اساس منابع معتبر باید بزرگتر از ۰/۷ باشد تا بتوان ادعا کرد سازگاری درونی میان داده‌ها وجود دارد. در صورتی که پایایی ترکیبی (CR) بیش از ۰/۶ باشد، اعتبار همگرایی سازه همچنان مناسب است (Fornell & Larcker, 1981). میانگین واریانس استخراج شده^۳ (AVE) ۰/۵ یا بیشتر است، باین حال بعضی از محققان مقدار ۰/۴ به بالا را هم کافی دانستند (Fornell & Larcker, 1981; Shyu et al., 2013; Cheung & Wang, 2017; Valizadeh et al., 2021). در نتیجه طبق جدول ۵ همه متغیرهای پنهان ضریب قابل قبولی دارند.

2. Composite Reliability
3. Average variance extracted

از ۲۹ سنجه که در مرحله اول شناسایی شد، ۲۴ سنجه در تحلیل عاملی وارد شدند (جدول ۴). با توجه به تحلیل عاملی اکتشافی، سنجه‌های اخلاقی قرآن در رابطه با حفاظت از محیط‌زیست در شش عامل طبقه‌بندی شدند. سپس، بر اساس سنجه‌هایی که بر روی عامل‌ها بار شدند و با توجه به میزان همبستگی هر یک از سنجه‌ها، عناوین مناسبی برای هر عامل انتخاب شد؛ بنابراین، بر اساس نتایج، مفاهیم اخلاقی قرآن شامل «شکرگزاری»، «امانت‌داری»، «احترام»، «آبادانی»، «عدالت» و «کمال‌گرایی» بودند. (جدول ۴).

اعتباریابی مفاهیم اخلاقی

پس از انجام تحلیل عاملی اکتشافی، از تحلیل عاملی تأییدی^۱ (CFA) برای تأیید و اعتبار سنجه‌های اخلاقی قرآن در حفاظت از محیط‌زیست استفاده شد؛ بنابراین، یک CFA مرتبه دوم (بر اساس حداکثر احتمال) با استفاده از نرم‌افزار روابط ساختاری خطی (LISREL) اتخاذ شد. شکل ۱ مدل تحلیل عاملی تأییدی مرتبه دوم سنجه‌های اخلاقی قرآن در حفاظت

1. Confirmatory factor analysis

جدول ۴. مقادیر بار عاملی، ضرایب استاندارد، پایایی ترکیبی و روایی تشخیصی سنجه‌های اخلاقی قرآن در حفاظت از محیط‌زیست
Table 4. Values of loading factor, standard coefficients, composite reliability and diagnostic validity of Islamic ethics concepts in environmental conservation

AVE	CR	ضریب استاندارد شده Standard coefficients	بار عاملی Loading Factor	نشانگر Indicator	سنجه Item/Concepts	سازه Factor
0.56	0.85	0.60	0.80	Tr1	مسئول بودن انسان در قبال خالق Human responsibility to the demiurge	امانت‌داری Trusteeship
			0.76	Tr2	مسئولیت در قبال آیندگان Responsibility for future generations	
			0.76	Tr3	مسئولیت در قبال هم‌نوعان Responsibility to fellow human beings	
			0.74	Tr4	مسئول بودن انسان در قبال دیگر موجودات زنده Human responsibility to other living things	
0.48	0.82	0.74	0.74	Th1	جلب رضایت الهی Gaining divine satisfaction	شکرگزاری Thanksgiving
			0.76	Th2	ممنوعیت انجام فساد و تباهی در زمین Prohibition of corruption and destruction on earth	
			0.70	Th3	بهره‌برداری مشروع و مناسب از نعمت‌های طبیعی Legitimate and appropriate exploitation of natural blessings	

AVE	CR	ضریب استاندارد شده Standard coefficients	بار عاملی Loading Factor	نشانه‌گر Indicator	سنجه Item/Concepts	سازه Factor
			0.65	Th4	گسترش رحمت الهی Expanding Divine Mercy	
			0.60	Th5	بقای نعمت Survival of Blessing	
0.46	0.76	0.58	0.67	LD1	احیا و آبادانی محیط‌زیست Rehabilitation and development of the environment	آبادانی زمین Land Development
			0.56	LD2	پاکیزه نگه‌داشتن محیط Keeping the environment clean	
			0.86	LD3	حفظ نظام اجتماعی Maintaining the social system	
			0.58	LD4	حفاظت و بهبود محیط‌زیست Protecting and improving the environment	
0.44	0.76	0.78	0.71	Ju1	تضمین دسترسی همه جانداران به مواهب طبیعی Ensuring access to natural blessings for all living beings	عدالت Justice
			0.75	Ju2	رفاه اجتماعی Social Welfare	
			0.64	Ju3	همگانی بودن منابع طبیعی The commonality of nature	
			0.55	Ju4	مصرف بهینه و دور از اسراف و تبذیر Consume in moderation and away from extravagance and waste	
0.44	0.75	0.56	0.59	Pe1	زمین بستر آرامش و آسایش The earth is the bed of peace and comfort	کمال‌گرایی Perfectionism
			0.68	Pe2	شناخت رمز و راز هستی Cognition the mystery of the universe	
			0.67	Pe3	لذت بردن از مناظر طبیعی Enjoying the natural scenery	
			0.71	Pe4	زمین بستر رشد و شکوفایی انسان Earth is the bedrock of human growth and prosperity	
0.51	0.76	0.51	0.78	Re1	طبیعت آیه و نشانه خدا Nature is God's' verse and sign	احترام Respect
			0.68	Re2	ذی‌شعور بودن طبیعت Nature has consciousness	
			0.69	Re3	مهرورزی به طبیعت Kindness/Loving for nature	

مقادیر بالای ۰/۹۰ را نشان می‌دهند. مهم‌ترین شاخص ریشه دوم برآورد واریانس خطای تقریب است که مقدار آن ۰/۰۵۱ است. همچنین، نسبت کای دو بر درجه آزادی که باید کمتر از مقدار مجاز یعنی ۳ باشد، مقدار ۱/۹ را نشان می‌دهد.

بررسی شاخص‌های تناسب مدل، حاکی از مناسب بودن مدل اندازه‌گیری متغیرهای مربوطه دارد (جدول ۵). شاخص‌های نیکویی برازش (GFI)، شاخص برازندگی افزاینده (IFI)، برازش تطبیقی (CFI) و برازندگی نرم شده (NFI)

جدول ۵. شاخص‌های نیکویی برازش

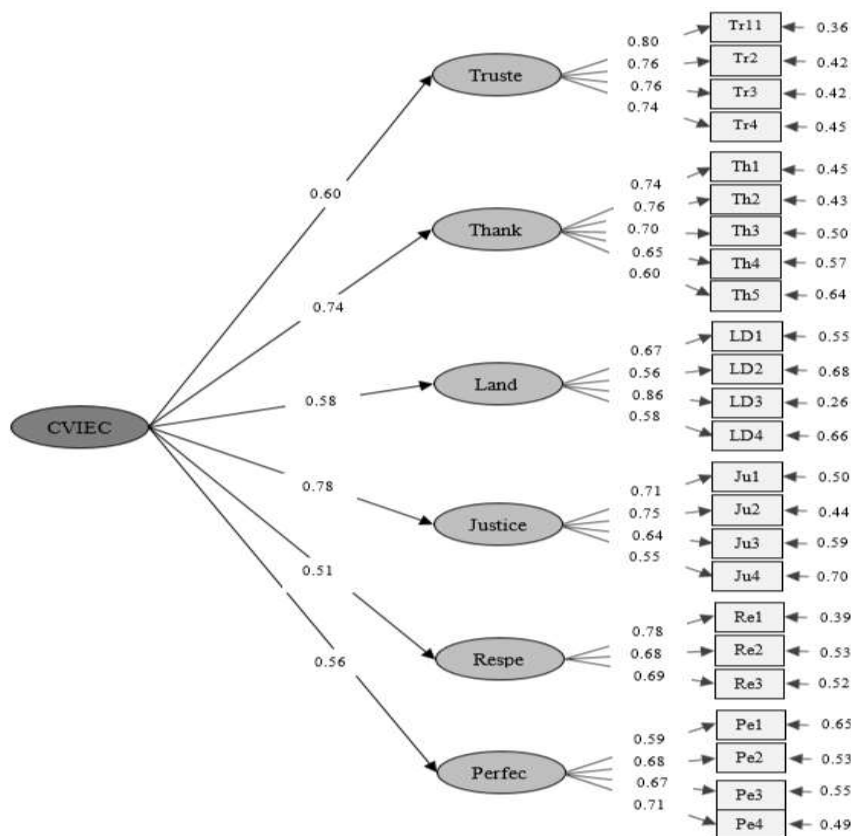
Table 5. Fitness Indexes

RMSEA	IFI	GFI	NFI	CFI	χ^2/df	χ^2	df	شاخص Index
0.051	0.95	0.90	0.91	0.95	1.9	522.39	269	مقدار Value

X²=Chi-Square, Df=Degree of freedom, RMSEA=Root mean square error of approximation fit index, CFI=Comparative fit index, GFI= Goodness of fit index, IFI= Incremental Fit Index, NFI= Normed fit index

نشانگرها را نشان می‌دهد که در بین روستاییان مطالعه شد. همچنین، نماد CVIEC نماینده سازه مفاهیم اخلاقی قرآن در حفاظت از محیط‌زیست است.

مدل ساختاری برازش یافته مفاهیم اخلاقی قرآن در حفاظت از محیط‌زیست در نگاره ۱ آمده است. در این نمودار شش مفهوم اخلاقی «امانت‌داری»، «شکرگزاری»، «آبادانی زمین»، «عدالت»، «احترام» و «کمال‌گرایی» همراه با

شکل ۱. برازش مدل تحلیل عاملی مرتبه دوم با ضرایب استاندارد شده

Figure 1. Fitting of the Second-Order Factor Analysis Model with Standardized

بحث و نتیجه‌گیری

اسلام با وجود اینکه انسان را اشرف مخلوقات می‌داند، طرفدار محیط‌زیست هم است. به‌طوری‌که این نگاه جامع‌نگر اسلام، انسان و محیط‌زیست را از یک سرمنشأ واحد می‌داند. با این حال، معمولاً بین آرمان‌های دین اسلام و بیان آن در دنیای واقعی شکاف وجود دارد. نگاهی به وضعیت نقاط مختلف جهان اسلام حاکی از فاصله گرفتن مسلمانان از تعالیم قرآنی و زندگی پیامبر اکرم (ص) دارد. بر این اساس، هدف از مطالعه حاضر، شناسایی مفاهیم اخلاق محیط‌زیستی از منظر قرآن و اعتباریابی آن بود. با تجزیه و تحلیل داده‌ها به منظور تعیین مفاهیم اخلاق محیط‌زیستی از منظر قرآن، شش عامل کلان «عدالت»، «شکرگزاری»، «امانت‌داری»، «آبادانی»، «کمال‌گرایی» و «احترام» شناسایی و اعتباریابی شدند. فرآیند جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها در این مطالعه از یک رویکرد متوالی کیفی- کمی پیروی می‌کند. به منظور گردآوری اطلاعات و شناسایی مفاهیم اخلاق محیط‌زیستی از منظر قرآن در بخش کیفی، از نظرات متخصصان علوم و معارف اسلامی استفاده شد. در بخش کمی نیز به منظور دسته‌بندی سنج‌ها و تأیید آنها به ترتیب از تحلیل عاملی اکتشافی و تحلیل عاملی تأییدی مرتبه دوم استفاده شد. مفاهیم استخراج‌شده ضمن تمایز، مکمل همدیگر بوده که رعایت مجموعه‌ی آنها دستیابی به کامیابی دنیا و آخرت را به دنبال خواهد داشت (Foltz et al., 2003; Saniotis, 2012; Gada, 2014). نتایج این مطالعه حاکی از آن است که مسائل دینی، به‌ویژه اخلاق قرآنی به‌عنوان عنصری تأثیرگذار در زندگی شخصی و اجتماعی افراد ایفای نقش می‌کند. همچنین، این مقاله به این نتیجه می‌رسد که اخلاق زیست‌محیطی از منظر قرآن به درک منطقی جایگاه طبیعت و انسان کمک کرده و دارای ارزش‌های لازم برای توسعه اخلاق محیط‌زیستی است. بدون شک نتایج این مطالعه می‌تواند اطلاعات سودمندی در اختیار طرفداران، بهره‌برداران و متولیان امور محیط‌زیستی قرار داده و همچنین بینش‌های جدیدی در زمینه اخلاق محیط‌زیستی در حوزه‌های تحقیقاتی مختلف فراهم کند.

طبق نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل عاملی تأییدی، عامل «عدالت» اهمیت بیشتری نسبت به سایر عوامل داشت. سنج‌های این عامل عبارت بودند از: «تضمین دسترسی همه جانداران به مواهب طبیعی»، «رفاه اجتماعی»، «همگانی بودن منابع طبیعی» و «مصرف بهینه و دور از اسراف و تبذیر». عدالت یکی از مهم‌ترین اصول اخلاقی می‌باشد که در

آموزه‌های دینی به‌ویژه آیات قرآنی به‌صورت مسمت‌ر بیان شده است. محیط‌زیست مجموعه‌ای پیچیده و به هم وابسته‌ای از رابطه بین انسان و دیگر موجودات است که می‌تواند هم بر انسان تأثیر بگذارد و هم تأثیر بپذیرد. در بحث محیط‌زیست عدالت زمانی معنا پیدا می‌کند که محیط‌زیست را متعلق به همه موجودات در نظر گرفته و بپذیریم در بهره‌برداری آن همه شریک هستند. چراکه انسان در قبال محیط‌زیست علاوه بر مسئولیت اخروی، مسئولیت مدنی نیز دارد. از آنجاکه مسئله رعایت عدالت در قبال دیگر انسان‌ها، حیوانات و گیاهان از فضائل اخلاقی قرآن محسوب می‌شود؛ بنابراین، پیشنهاد می‌شود حس عدالت‌خواهی در جامعه بیش‌ازپیش تقویت شود. برای تحقق این مهم لازم است متولیان حفظ محیط‌زیست با استفاده از ظرفیت متخصصان و عالمان دینی در جوامع محلی روشنگری‌های لازم را در رابطه با جایگاه محیط‌زیست از منظر پیام‌های الهی داشته باشند.

دومین سنج اخلاق محیط‌زیستی قرآن عامل «شکرگزاری» بود. «جلب رضایت الهی»، «ممنوعیت انجام فساد و تباهی در زمین»، «بهره‌برداری مشروع و مناسب از نعمت‌های طبیعی»، «گسترش رحمت الهی» و «بقای نعمت» از سنج‌های عامل شکرگزاری بودند. قرآن ضمن اینکه به رحمت و وسع‌ی الهی و جلب رضایت الهی در بهره‌گیری مناسب از نعمات زمینی اشاره دارد (جائیه/۵ و ابراهیم/۷). با این وجود، کسانی را که در زمین فساد کرده و محیط‌زیست را تخریب می‌کنند، به‌عنوان متجاوز یاد می‌کند که از رحمت الهی به دورند. این یافته نشان می‌دهد افرادی که بر اساس بینش‌های قرآنی پرورش‌یافته باشند سعی می‌کنند ردایل اخلاقی را از خود دور کرده و در برخورد با محیط‌زیست به دنبال جلب رضایت الهی باشند. بر این اساس، لازم است که شکرگزاری به‌مثابه یک اصل اخلاقی در جامعه نهادینه شود به‌ویژه در برخورد با محیط‌زیست همگان این تعبیر را که «شکر نعمت، نعمت افزون کند» به‌عنوان یک اصل اخلاقی در زندگی خود جاری کنند.

نتایج پژوهش حاکی از آن است که «امانت‌داری» سومین عامل اخلاق قرآنی در رابطه با محیط‌زیست است. نتایج مطالعه حاضر چهار نوع مسئولیت را برای یک فرد امانت‌دار برمی‌شمرد که عبارت بودند از «مسئول بودن انسان در قبال خالق»، «مسئولیت در قبال آیندگان»، «مسئولیت در قبال هموعان» و «مسئول بودن انسان در قبال دیگر موجودات زنده». قرآن بیان می‌کند که هدف خداوند از خلقت بشر، جانشینی وی در زمین

«زمین بستر رشد و شکوفایی انسان». این سنجها نشان می‌دهند که قرآن از بعد روانشناسی که مسئله مهم مجامع مختلف بین‌المللی است، به رابطه انسان و طبیعت می‌پردازد. به‌طوری‌که نگاهی عمیق به این سنجها، حکایت از تأثیر مثبت طبیعت بر روح و روان انسان دارد. از طرفی انسان کمال‌گرا باید از سلامت روح و روان برخوردار باشد. براین اساس، انسان اگر طبیعت را وسیله رشد و کمال خود قلمداد کند، بی‌شک در جهت حفاظت و حراست آن تلاش خواهد کرد. لذا، انسان می‌تواند بر اساس قوه عقلی که خداوند به وی ارزانی بخشیده و با بهره‌گیری از پیام الهی و همچنین، الهام از طبیعت راه کمال و سعادت دنیوی و اخروی را بییابد.

درنهایت یافته‌های این پژوهش نشان داد که «احترام» به محیط‌زیست آخرین عامل اخلاق محیط‌زیستی از منظر قرآن است. این عامل دارای سه سنج «طبیعت آیه و نشانه خدا»، «ذی‌شعور بودن طبیعت» و «مهرورزی به طبیعت» بود. قرآن بیان می‌کند که طبیعت نشانه خداوند است که به آن شعور و احساس بخشیده است. لازم است این باور در افراد شکل بگیرد که تنوع‌زیستی و غنای اکوسیستم حاصل خلقت خداوند و اراده اوست، بنابراین باید به آن احترام گذاشت و آن را حفظ نمود. براین اساس، انسان با پیروی از اخلاق قرآنی علاوه بر سامان دادن امور دنیایی خود، با اخلاق کریمانه خود نیز می‌تواند رفتاری مهربانانه با طبیعت داشته باشد و از آزار رساندن به گونه‌های جانوری و تخریب گونه‌های گیاهی پرهیز کند.

درنهایت پیشنهاد می‌شود متولیان امور دینی چه در دانشگاه و چه در حوزه باید بخشی از تحقیقات خود را به رفتارهای محیط‌زیستی و مسائل اخلاقی در رابطه با طبیعت متمرکز کنند. همچنین، خبرگان جامعه اعم از فعالان محیط‌زیست، سیاست‌گذاران و محققان بایستی ارزش‌ها و احساسات محیط‌زیستی را تقویت کرده و به تبیین نقش طبیعت در زندگی دنیوی و اخروی انسان بپردازند. همچنین توصیه می‌شود محققان آتی به بررسی روابط بین مفاهیم استخراج‌شده و همچنین تأثیر آنها بر رفتار حفاظت از محیط‌زیست بپردازند.

References

- Abdollarash, M., Seif M.H., Shobeiri, S.M., & Khaliliiy.M. (2017). "Qualitative Study of the Character Education as a New Approach to Environmental Ethics". *Bioethics Journal*, 7(26), 51-60. [In Persian]
- Abdurrahman, H., & Muslimin, J. M. (2020).

است (بقره/۳۰). این مسئولیتی که خداوند به انسان واگذار نموده است نوع و نحوه رابطه انسان با طبیعت را تحت تأثیر قرار می‌دهد. این یافته بیانگر این است که انسان باید جهان‌بینی خود نسبت به طبیعت را تغییر داده و رابطه خود با آن را به شکلی تنظیم کند که به‌تنهایی مالک آن نیست، بلکه تنها عضوی از مجموعه هستی است؛ بنابراین، نمی‌تواند به هر طریقی در طبیعت دخل و تصرف کند. لذا افراد باید بپذیرند مواهب طبیعی امانتی است در دست آنان که در آخرت به خاطر اعمال و اقداماتشان در رابطه با آن محاسبه خواهند شد. واضح است وقتی آحاد جامعه چنین بینشی در قبال محیط‌زیست داشته باشند، حفظ و پایداری آن بهتر محقق خواهد شد.

عامل چهارم اخلاق محیط‌زیستی قرآن «عمران و آبادانی زمین» بود. سنج‌های این عامل شامل «احیا و آبادانی محیط‌زیست»، «پاکیزه نگه‌داشتن محیط»، «حفظ نظام اجتماعی» و «حفاظت و بهبود محیط‌زیست» بود. این یافته حاکی از آن است درعین‌حالی که انسان اجازه بهره‌برداری صحیح از طبیعت را داشته، مأموریت احیاء، عمران و آبادانی آن را نیز بر عهده دارد. قرآن بیان می‌کند که خداوند انسان را مأمور آبادانی زمین کرده است. این مسئولیت علاوه بر اینکه منجر به طهارت، بهبود و حفاظت محیط‌زیست می‌شود، حفظ نظام اجتماعی و بقای انسان را نیز به دنبال خواهد داشت. واضح است که انسان معاصر به‌منظور آبادانی زمین صرفاً بر راه‌حل‌های فناوریانه و مادی‌گرایانه متمرکز شده است. این در حالی است که شیوه رایج، اثرات زیان‌بار و مخربی را به محیط‌زیست تحمیل کرده است؛ بنابراین، حل چالش‌های پیش‌روی محیط‌زیست و آبادانی آن جدای از علم و نبوغ بشر، توجه مضاعف به باورها، ارزش‌ها و مفاهیم اخلاق قرآنی را می‌طلبد.

طبق نتایج پژوهش حاضر «کمال‌گرایی» از دیگر مفاهیم اخلاقی قرآن در رابطه با محیط‌زیست بود. سنج‌های این عامل عبارت بودند از: «زمین بستر آرامش و آسایش»، «شناخت رمز و راز هستی»، «لذت بردن از مناظر طبیعی» و

"Education, Ecology, and Islamic Ethics: An Attempt to Find a Paradigm". *International Conference Recent Innovation*. 111-118.

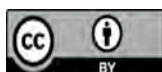
- Abedi-Sarvestani, A., & Shahvali, M. (2008). "Environmental ethics: Toward an Islamic perspective". *American-Eurasian Journal*

- of Agricultural and Environmental Sciences*, 3(4), 609-617.
- Akbari Rad, T. (2013). "The Role of Islamic Teaching on Reduction of Environmental Crises". *Environmental Study*, 39(1), 73-80. [In Persian]
- Al-Hyari, K., Alnsour, M., Al-Weshah, G., & Haffar, M. (2012). "Religious beliefs and consumer behaviour: from loyalty to boycotts". *Journal of Islamic Marketing*, 3(2), 155-174.
- Alizadeh Shoostari, A., Shobeiri, S. M., Jamshidi Rad, M. S., & Mohammadi, N. (2020). "Model of Environmental Etiquette and Explaining the Environmental Education Objectives Based on Islamic Perspective of" Mother Earth". *Quarterly Journal of Applied Issues in Islamic Education*, 4(4), 69-106.
- Amigh, M., & Hosseini, F. (2007). *"Environmental ethics in Islam"*. Published by Ostad Motahhari, Tehran; Gkan. [In Persian]
- Avelino, F., & Wittmayer, J. M. (2016). "Shifting power relations in sustainability transitions: a multi-actor perspective". *Journal of Environmental Policy & Planning*, 18(5), 628-649.
- Balana, B. B., Mathijs, E., & Muys, B. (2010). "Assessing the sustainability of forest management: An application of multi-criteria decision analysis to community forests in northern Ethiopia". *Journal of environmental management*, 91(6), 1294-1304.
- Basso, V. M., Jacovine, L. A. G., Nardelli, A. M. B., Alves, R. R., Silva, E. V., Silva, M. L., & Andrade, B. G. (2018). "FSC forest management certification in the Americas". *International Forestry Review*, 20(1), 31-42.
- Biel, A., & Nilsson, A. (2005). "Religious values and environmental concern: Harmony and detachment". *Social Science Quarterly*, 86(1), 178-191.
- Cheung, G. W., & Wang, C. (2017). "Current approaches for assessing convergent and discriminant validity with SEM: issues and solutions". In *Academy of Management Proceedings* (Vol. 2017, No. 1, p. 12706). Briarcliff Manor, NY 10510: Academy of Management.
- Clark, V. L. P., & Creswell, J. W. (2008). *"The mixed methods reader"*. Thousand Oaks: Sage Publications, Inc.
- Clugston, R., & Holt, S. S. (2012). *"Exploring synergies between faith values and education for sustainable development"*. Earth Charter International.
- Deuraseh, N. (2009). "Maintaining a healthy environment: an Islamic ethical approach". *European Journal of Social Sciences*, 8(4), 524-531.
- Ehrlich, P. R. (2002). "Human natures, nature conservation, and environmental ethics: Cultural evolution is required, in both the scientific community and the public at large, to improve significantly the now inadequate response of society to the human predicament". *BioScience*, 52(1), 31-43
- Erikson, E. H. (1994). *"Insight and responsibility"*. 1st Ed. New York: WW Norton & Company.
- Fahimi, E. & Mashhadi, A. (2016). "The ratio of religion and environmental law; Islamic approach". *Islamic Human Rights Studies*, 4(8), 63-80.
- Foltz, R. (2003). *"Islam and ecology: a bestowed trust"*. Center for the Study of World Religions, Harvard Divinity School".
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). "Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error". *Journal of marketing research*, 18(1), 39-50.
- Gada, M. Y. (2014). "Environmental ethics in Islam: Principles and perspectives". *World Journal of Islamic History and Civilization*, 4(4), 130-138.
- Gamoun, M., Belgacem, A. O., & Louhaichi, M. (2018). "Diversity of desert rangelands of Tunisia". *Plant diversity*, 40(5), 217-225.
- Gillette, P. R. (2005). "How science can help religion benefit society". *Zygon®: Journal of Religion and Science*, 40(2), 299-306.
- Gottlieb, R. (2008). "You gonna be here long? Religion and Sustainability". *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology*, 12(2-3), 163-178.

- Gottlieb, R. S. (Ed.). (1996). *"This sacred earth: Religion, nature, environment"*. Psychology Press.
- Grim, J. A. (Ed.). (2001). *"Indigenous traditions and ecology"* (p. 33). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Habibpour, K., and Safari Shali, R. (2018). *"Comprehensive Manual for Using SPSS in Survey Researches"*; Tehran: Luyeh Publication. [In Persian]
- Haji, L., & Hayati, D. (2022). "Analysis of internal processes of conflict behavior among Iranian rangeland exploiters: Application of environmental psychology". *Frontiers in Psychology*, 13,1-16.
- Haji, L., Valizadeh, N., & Hayati, D. (2021). "The Role of Local Communities in Sustainable Land and Forest Management". In *Spatial Modeling in Forest Resources Management* (pp. 473-503). Springer, Cham.
- Haji, L., Valizadeh, N., Rezaei-Moghaddam, K., & Hayati, D. (2020). "Analyzing Iranian Farmers' Behavioral Intention towards Acceptance of Drip Irrigation Using Extended Technology Acceptance Model". *Journal of Agricultural Science and Technology*, 22(5), 1177-1190
- Jahangir, I. (2011). "The environment and its crisis; Quranic approach". *Ma'rifat-i Farhangi Ejetemaii*, 2(3), 63-84. [In Persian]
- Johnson, R. B., & Onwuegbuzie, A. J. (2004). "Mixed methods research: A research paradigm whose time has come". *Educational researcher*, 33(7), 14-26.
- Jonsell, M. (2007). "Effects on biodiversity of forest fuel extraction, governed by processes working on a large scale". *Biomass and bioenergy*, 31(10), 726-732.
- Kalantari, K. (2018). *"Data processing and analysis in socio-economic research using SPSS software"*. Saba Culture Publishing: Tehran. [In Persian]
- Khalid, F. (1996). "Guardians of the natural order". *Our Planet*, 8(2), 18-25.
- Kimmins, J. P. (1993). "Ecology, environmentalism and green religion". *The Forestry Chronicle*, 69(3), 285-289.
- Koehrsen, J. (2018). "Religious agency in sustainability transitions: Between experimentation, upscaling, and regime support". *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 27, 4-15.
- Matsvange, D., Sagonda, R., & Kaundikiza, M. (2016). "The role of communities in sustainable land and forest management: The case of Nyanga, Zvimba and Guruve districts of Zimbabwe". *Jamba: Journal of Disaster Risk Studies*, 8(3), 1-11.
- Menatizadeh, M., & Karimi-Gougheri, H. (2016). "Critical Analysis of Environmental Moral Theories: Presenting Islamic Moral Theories". *Iran J Bioethics*, 6(20):99-125. [In Persian]
- Mohaghegh Damad, S. M. (2014). *"Environmental theology"*. Publications: Research Institute of Iranian Wisdom and Philosophy. [In Persian]
- Mokhlis, S. (2009). "Relevancy and measurement of religiosity in consumer behavior research". *International Business Research*, 2(3), 75-84.
- Murphy, J., & Smith, A. (2013). "Understanding transition—Periphery dynamics: Renewable energy in the highlands and islands of Scotland". *Environment and Planning A*, 45(3), 691-709.
- Nabavi, S.A., & Shahriyari, M. (2016). "Religion, Ethics and Environment". *Human and Environment*, 12(2),69-83. [In Persian]
- Nabavi, S.H., & Shahriari, M. (2014). "Religion, ethics and the environment". *Human and Environment Journal*, 29, 69-84. [In Persian]
- Ozdemir, I. (2003). *"Towards an understanding of environmental ethics from a Qur'anic perspective"*. In R. C. Foltz, F. M. Denny, & A. Baharuddin (Eds.), *Islam and ecology* (pp. 3-38). Cambridge: Harvard University Press.
- Poffenberger, M. (2000). *"Communities and forest management in South Asia"*. IUCN.
- Randriamalala, H., Rasarely, E., Ratsimbazafy, J., Brizzi, A., Ballet, J., Razakamanarina, N., & Schuurman, D. (2011). "Stocks de bois précieux de Madagascar—quelle voie emprunter? ". *Madagascar Conservation &*

- Development*, 6(2), 88-96.
- Rasmussen, L. L. (2011). "Energy: the Challenges to and from Religion". *Zygon*®, 46(4), 985-1002.
- Rice, G. (2006). "Pro-environmental behavior in Egypt: Is there a role for Islamic environmental ethics? ". *Journal of business ethics*, 65(4), 373-390.
- Rolston, H. (2006). "Caring for nature: What science and economics can't teach us but religion can". *Environmental Values*, 15(3), 307-313.
- Salem, M. A., Hasnan, N., & Osman, N. (2012). "Some Islamic views on environmental responsibility". *dalam IPCBEE*, 48.
- Saniotis, A. (2012). "Muslims and ecology: fostering Islamic environmental ethics". *Contemporary Islam*, 6(2), 155-171.
- Saniotis, A. (2012). "Muslims and ecology: fostering Islamic environmental ethics". *Contemporary Islam*, 6(2), 155-171.
- Sengers, F., Wiecek, A. J., & Raven, R. (2019). "Experimenting for sustainability transitions: A systematic literature review". *Technological Forecasting and Social Change*, 145, 153-164.
- Shyu, C. S., Li, Y. L., & Tang, Y. (2013). "Applying confirmatory factor analysis on the measure for restaurant over-service". *The Journal of International Management Studies*, 8(2), 10-16.
- Siyavooshi, M., Forooshanfar, A., & Sharifi, Y. (2018). "Effect of Islamic values on green purchasing behavior". *Journal of Islamic Marketing*, 10(1), 125-137.
- Tarhouni, M., Ben Salem, F., Ouled Belgacem, A., & Neffati, M. (2014). "Impact of livestock exclusion on Sidi Toui national park vegetation communities, Tunisia". *International Journal of Biodiversity*, 14, 1-7.
- Tucker, E. (2006). "Religion and ecology: survey of the field". In: Gottlieb, R.S. (Ed.), *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*. Oxford University Press, pp. 398-418.
- Valizadeh, N., Haji, L., Bijani, M., Fallah Haghighi, N., Fatemi, M., Viira, A.-H., Parra-Acosta, Y.K., Kurban, A., & Azadi, H. (2021). "Development of a scale to remove farmers' sustainability barriers to meteorological information in Iran". *Sustainability*, 13(22), 12617.
- Weeramantry, C. G. (1988). *"Islamic jurisprudence: an international perspective"*. New York: St. Martin.
- Wersal, L. (1995). "Islam and environmental ethics: tradition responds to contemporary challenges". *Zygon*, 30(3), 451-459.
- Wescoat Jr, J. L. (1995). "The 'right of thirst' for animals in Islamic law: a comparative approach". *Environment and Planning D: Society and Space*, 13(6), 637-654.
- White, L. (1967). "The historical roots of our ecologic crisis". *Science*, 155(3767), 1203-1207.
- Wittmayer, J. M., Avelino, F., van Steenberg, F., & Loorbach, D. (2017). "Actor roles in transition: Insights from sociological perspectives". *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 24, 45-56.
- Yang, T. (2006). "Towards an egalitarian global environmental ethics". *Environmental ethics and international policy*, 8, 23-45.
- Yong, A. G., & Pearce, S. (2013). "A beginner's guide to factor analysis: Focusing on exploratory factor analysis". *Tutorials in quantitative methods for psychology*, 9(2), 79-94.
- Zaidi, I. H. (1981). "On the ethics of man's interaction with the environment: An Islamic approach". *Environmental Ethics*, 3(1), 35-47.
- Zarei, Gh., Ostadi, R., & Rakhsha, R. (2018). "The Impact of Religious Sensitivity of the Citizens on Environmental Ethics". *Bioethics Journal*, 8(28), 17-25. [In Persian]

COPYRIGHTS

© 2024 by the authors. Licensee PNU, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY4.0) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)